

**Олександр Афанасьєв-Чужбинський і Тарас Шевченко:
реконструкція історії взаємин**

Олена Юрчук,
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри українського
літературознавства та компаративістики
Житомирського державного університету
імені Івана Франка
ecenin@ukr.net

УДК 821.161.2:82-6

АНОТАЦІЯ

Творчість Олександра Афанасьєва-Чужбинського й Тараса Шевченка неодноразово втрапляла в коло наукових зацікавлень українських літературознавців. Історія їх взаємин теж не залишалася осторонь. Варто згадати праці Івана Франка, Миколи Гнатюка.

Метою пропонованого дослідження також є аналіз стосунків Олександра Афанасьєва-Чужбинського й Тараса Шевченка. Інтерпретація непростих взаємин видається продуктивною з врахуванням «аксіології поглядів» кожного з поетів, життєвих та національних імперативів. Саме такий підхід дозволяє усвідомити, чому в рецепції Олександра Афанасьєва-Чужбинського Тарас Шевченко був і залишається «любим земляком», «рідненьким братиком», натомість ставлення Тараса Шевченка до Олександра Афанасьєва змінюється від товариського («приятель») до іронічного («дрібнота»).

Аналіз текстуального фактажу дозволяє зробити наступні висновки: Олександр Афанасьєв у споминах створює заледве не іконний образ Тараса Шевченка, у той час, коли Кобзар у щоденнику гостро критикує свого товариша. Міркуючи над мотивами, що спонукали поетів до настільки відмінної рецепції один одного, виокремлюємо декілька. По-перше, знаковість «Кобзаря» Тараса Шевченка для його сучасників і його власне

усвідомлення цього. По-друге, зіткнення двох національно-світоглядних систем – української та імітованої української (іманентно російської).

ABSTRACT

Creativity by Alexander Afanasyev-Chuzhbinki and Taras Shevchenko repeatedly fell into the range of scientific interests of Ukrainian critics. The story of their intercourse is also not remained on the sidelines. It is worth to mention the work by Ivan Franko and Mykola Hnatyuk.

The purpose of the proposed research is to analyse the relations between Alexandr Afanasyev-Chuzhbinki and Taras Shevchenko. Interpretation of difficult intercourse seem to be productive with regard to «axiological views» of each of the poets life and national imperatives. Such an approach allows to realize why into reception by Alexandr Afanasyev-Chuzhbinki Taras Shevchenko has been and still is «dear fellow countrymen», «dear brother» instead the attitude of the Taras Shevchenko to Alexandr Afanasiev varies from friendly («buddy») to the ironic («underling»).

Textual analysis of main facts allows us to make the following conclusions: Alexander Afanasyev in his sight creates barely iconic image of Taras Shevchenko in a time when Kobzar in the diary sharply criticizes his friend. Arguing over the motives that prompted poets to such different reception of each other we can identify several of them. First, the symbolic «Poet» Shevchenko for his contemporaries and his own understanding of it. Secondly, the clash of two national philosophical systems– Ukrainian and Ukrainian simulated (inherently Russian).

Творчий доробок Олександра Афанасьєва-Чужбинського українською мовою невеликий за обсягом. Вагому його частину складають посвяти, серед них особливе місце – Тарасові Шевченку («Шевченкові», «Над гробом Т. Г. Шевченка»). Взаємини поетів – неоднозначні. В рецепції Олександра Афанасьєва-Чужбинського Тарас Шевченко був і залишався «любим земляком», «рідненьким братиком», натомість ставлення Тараса Шевченка

до Олександра Афанасьєва змінюється від товариського («приятель») до іронічного («дрібнота»).

Творчість Олександра Афанасьєва-Чужбинського й Тараса Шевченка неодноразово втрапляла в коло наукових зацікавлень українських літературознавців. Праці Ю. Барабаша, М. Гнатюка, Г. Грабовича, І. Дзюби, М. Євшана, М. Жулинського, О. Забужко, Н. Зборовської, М. Зерова, В. Пахаренка, В. Смілянської, І. Франка, Н. Яковенко та інших. У пропонованому дослідженні вдаємося до реконструкції історії взаємин поетів, врахувавши аксіологічний вимір життєвої і національної позиції кожного з них.

Нагадаємо факти стосунків митців. У 1843 році Олександр Афанасьєв перебував у річній відпустці в Полтавській губернії. За спогадами поета в той час український істеблішмент вирізнявся «патріархальною гостинністю», його молоде покоління – освіченістю: «В то время паны наши жили, что называется, на широкую ногу, и патриархальное гостеприимство не теряло ни одной черты из своего почтенного характера. Молодое поколение было уже более или менее образовано. Женщины высшего сословия, собственно молодые, все уже были воспитаны в институтах, пансионах...» [1, с. 103–104]. Не зрідка збиралося вишукане товариство: «Но в то время уже, как отрядные оазы, выдавались некоторые семейства с новым направлением, отличавшиеся и образованием и гуманностью. Их было немного, но проехав несколько десятков верст, вы были уверены встретить и умную беседу, и интересную книгу, поспорить не об одних собаках и лошадях и услышать истинную музыку» [1, с. 104].

На балу в поміщиці Тетяни Волховської відбулася перша зустріч поетів – Євген Гребінка приїздить до Мосівки разом із Тарасом Шевченком і знайомить товариство з автором «Кобзаря». Надалі між ними зав'язуються товариські стосунки. Тарас Шевченко відвідує Олександра Афанасьєва в його маєтку (село Ісківці Лубенського повіту), у 1846 році запрошує долучитися до подорожі Україною. Під час подорожі поет створює портрет

Чужбинського та записує до альбому поезію-присвяту «Не женися на багатій» (ні портрет, ні альбом не збереглися).

Восени 1846 року поети перебувають у Києві, де разом із художником М. Сажиним винаймають будинок. Олександр Афанасьєв зазначав, що йому раптово довелося повернутися додому, й наступного разу поети зустрінуться за чотирнадцять років. Зустріч буде прикрою, адже Тарас Шевченко поставиться до свого колишнього «приятеля» холодно, подекуди неприязно: «Войдя в мастескую Тараса Григорьевича в Академии, я застал его за работой: он гравировал. На вопрос мой, узнает ли меня, Шевченко отвечал отрицательно, но сказал, что по голосу, кажется, не ошибся и назвал меня по имени. Я бросился было обнять его, но он заметил по-русски: – Не подходите – здесь вредные кислоты. Садитесь» [1, с. 123]. Не маємо свідчень самого Шевченка, але зі спогадів Афанасьєва дізнаємося, що поетам пізніше таки вдалося порозумітися і відновити попередні стосунки: «...он сам с обычной, прежней откровенностью выразил мне причину своей холодности. Разумеется, в двух словах я разъяснил, в чем дело, и с тех пор возвратились наши прежние отношения» [1, с. 124]

Надалі зосередимо увагу на взаємній рецепції митців у двох вимірах: особистісному (людські якості) та творчому (художній хист). У цьому контексті видається вагомим врахування життєвих і національних позицій кожного.

Почнемо з особистісної рецепції. Складно говорити про враження Тараса Шевченка від спілкування з Олександром Афанасьєвим, адже вони текстуально не зафіксовані. Однак, припускаємо, що від моменту знайомства він ставився до свого «приятеля» прихильно і з цікавістю (знаходимо в «Журналі» пояснення обопільного проживання в Чернігові: «...чтобы, как товарищи по ремеслу, созерцать друг друга во все минуты дня и ночи...» [3, с. 43]). За аргумент може бути й той факт, що Тарас Григорович неодноразово відвідує Афанасьєва, саме з ним подорожує лівобережжям України. Навряд, людина, до якої відчувається неприязнь, могла б стати

товаришем і подорожнім. Однак, пізніше на сторінках «Журналу» Шевченко відгукується про Олександра Степановича негативно. Він закидає колишньому товаришунесумлінність у грошових взаєминах: «...главное дело в том, что когда пришлось нам платить дань обладателю "Цареграда", то у товарища по ремеслу не оказалось наличной дани. И я должен был заплатить, не считая другие потребления, но собственно за локомотив, приводивший в движение вдохновение, 23 рубля серебром, которые, несмотря на дружеское честное слово, и до сих пор не получил» [3, с. 44].

Рецепцію Афанасьєва на постать Шевченка знаходимо у його спогадах. Олександр Степанович не приховує свого захоплення від першої зустрічі. Поет «зачепив» його особливим поглядом: «спутник его был среднего роста, плотный; на первый взгляд лицо его казалось обыкновенным, но глаза светились таким умным и выразительным светом, что невольно я обратил на него внимание»[1, с. 105], комунікабельністю і харизмою: «Целый день он был предметом всеобщего внимания...» Скоро Шевченко сделался как свой со всеми и был точно дома» [1, с. 106].

Пізнаючи Тараса Шевченка за різних обставин, Олександр Афанасьєв повсякчас підкреслює його позитивні риси. Особливо звертає увагу на емпатичних здібностях Шевченка. Так, у Прилуках Тарас Григорович рятує погорільців, допомагаючи виносити їхні речі. Олександр Степанович підкреслює, що для Шевченка в його співчутті не існувало жодних перешкод. Після пожежі він звертається до людей, дорікаючи їм байдужість, викликану національною приналежністю порятованих – євреї: «Шевченко горячим словом упрекал предстоявших в равнодушии, доказывал, что человек в нужде и беде, какой бы ни был нации, какую ни исповедовал бы религию, делается нам самым близким братом» [1, с. 113].

Особливе співчуття породжували в Тараса Шевченка діти й тварини. Олександр Афанасьєв помітив, що його друг має пієтет до селянських дітей, вміє налагоджувати з ними контакт, викликає довіру: «Большое удовольствие доставляли Шевченку крестьянские дети, которые в деревнях обыкновенно

целые дни проводят на улице. Тарас Шевченко не раз садился к ним в кружок и, ободрив пугливое общество, рассказывал им сказки, пел детские песни, которых знал множество, серьезно делал пишалки и вскоре приобретал привязанность всех ребятишек» [1, с. 120]. Неодноразово був Олександр Степанович свідком, як Тарас Шевченко опікувався тваринами, ставав на їх захист: «Не раз защищал он котят и щенков против злостных намерений уличных мальчишек, а птичек, привязанных на свороке, покупал иногда у детей и выпускал на свободу» [1, с. 122]. Афанасьєв згадує, що одного разу Шевченко вдався до застосування фізичної сили проти представника поліції, в обов'язки якого входило вбивство собак: «Проходя на "Козье болото", мы как-то раз попали на подобную сцену. Гицель схватил большую собаку за ребро и, не совсем убив ее, тащил полуживую между городом. Тарас Григорьевич вышел из себя и упрекнул живодера. Гицель ответил грубо и тут же начал тиранить собаку, которая визжала раздирающим образом... Шевченко выхватил у него дубину...» [1, с. 120].

Тобто рецепція Шевченка в Олександра Афанасьєва не просто позитивна, подекуди вона ідеалізована. Зрозуміло, що автор споминів помічав «мінуси» в людській натурі Тараса Григоровича, але одночасно виправдовував їх, наводячи різноманітні аргументи. Звернемося до декількох прикладів.

Проживаючи разом, Олександр Степанович не міг не зауважити певну побутову невлаштованість поета, його невміння опікуватися власними коштами, що ставало причиною ошуканства Шевченка. Афанасьєв досить обережно констатує: «Участье к нуждам и беде других приводило его иногда к самым наивным сценам... (...) впрочем, после наглого обмана, вытаскивавшего у него последние деньги, он сердился и давал слово быть осмотрительнее; но какая-нибудь новая попрошайка, искусно скорченная мину, жалобный голос – и Тарас не выдерживал» [1, с. 115]. Але одразу ж вказує, що навіть до таких «наивных сцен» ставиться з повагою і розумінням, бо вірить, що все лише від «полнейшего бескорыстия»: «Разумеется, уважая подобное направление, я никогда не говорилему об этом...» [1, с. 115].

Зауважимо, що в цьому контексті досить трагікомічно звучить твердження Тараса Шевченка, що саме гроші стали причиною непорозуміння між поетами: «Не помню, кто именно, а какой-то глубокий сердцеведец сказал, что вернейший дружбомер есть деньги, и он сказал справедливо» [3, с. 44].

Світлини Тараса Шевченка, спогади сучасників, загалом, його успіх серед кіл аристократії, спонукають до думки, що йому таки вдалося подолати в собі колишнього кріпака, загалом селянина. Принаймні візуально поет мало чим відрізняється від столичних денді. Однак, у споминах Афанасьєва знаходимо, що весь цей візуальний аристократизм був вимушений: «Собственно о своем костюме он заботился мало, так что надобно было надоедать ему, если предстояла необходимость заказать какие-нибудь вещи. На деревенских помещичьих балах он не слишком церемонился, но в Киеве другое дело» [1, с. 119].

Обережно констатує Олександр Степанович дещо незвичне ставлення до кохання і жінок: «Что касается до любви в тесном смысле этого слова, то за все время моего знакомства с Шевченком я не заметил в нем ни одной привязанности, которую можно было бы назвать серьезною. Он любил женское общество и увлекался, но никогда надолго. Как молодые люди начнем, бывало, об этом разговор, и стоило только напомнить ему какое-нибудь его увлечение, он обыкновенно отзывался – Ах! дурница!» [1, с. 121]. Оригінальною йому видається і відмова від послуг повій: «Он не находил никакого удовольствия посещать веселые приюты продажных граций...» [1, с. 122]. У пропонованих рядках, на нашу думку, проглядається і іронія, і чоловіче нерозуміння, для чого молодій людині відмовлятися від «любви в тесном смысле» (sic! мова може йти і про секс) або від «милых созданий» (sic! отут беззаперечно мова про сексуальні стосунки), які автор одразу ж долає, знайшовши виправдання товаришу: «Он был слишком гуманен и на слабости смотрел снисходительно, стараясь в самой грязи найти хоть крупинку золота» [1, с. 122].

Все досить складно й з рецепцією творчості. Беззаперечно, що Кобзар для Олександра Афанасьєва-Чужбинського кумир і еталон. Ще до знайомства, він пише поезію-присвяту, в якій ділиться своїм захопленням творчістю автора «Кобзаря»: «Гарно твоя кобза грає, / Любий мій земляче! / Вона голосно співає, / Голосно і плаче. / І сопілкою голосить, / Бурею лютує, / І чогось у Бога просить, / І чогось сумує»[2, с. 226].

Олександр Афанасьєв досить глибоко розуміє сутність Шевченкового слова, його національне вкорінення. У поезіях-зверненнях до Кобзаря він неодноразово підкреслює, що талант поета повстав «на руїнах Січі», тим самим метафорично вказуючи, що мова йде про митця-патріота. Осмислюючи ці факти, варто пам'ятати, що це рецепція росіянина за походженням, «людини імперії» (принаймні, у межах кар'єри).

У своєму погляді на поета Афанасьєва-Чужбинського Тарас Шевченко іронічний та безкомпромісний. У «Журналі» знаходимо іронічні коментарі щодо його творчості. Спочатку Шевченко висміює імпульс, що спонукає Афанасьєва-Чужбинського до письма: «...тогда только узнал я тайную пружину, двигавшую это истинно неутомимое вдохновение. Пружина эта была – шипящий самовар»[3, с. 43]. А потім і взагалі зараховує його до графоманів, які не можуть зупинитися: «Мы прожили с ним вместе весь великий пост, и не оказалось в городе не только барышни, дамы, даже старухи, которой бы он не написал в альбом не четырехстишие какое-нибудь (он мелочь презирал), а полную увесистую идилию. Если же альбома не обреталось у какой-нибудь очаровательницы, как, например, у старушки Дороховой, вдовы известного генерала 1812 года, то он преподносил ей просто на шести и более листах самое сентиментальное послание»[3, с. 43].

Все це Кобзар може вибачити й називає «слабостями», резонно запитуючи: «Кто из нас без слабостей?». Безкомпромісний він і у національному питанні. Тому не може пробачити колишньому товаришу «лесть русскому оружию»: «Прошлой зимой в фельетоне "Русского Инвалида" вижу на бесконечных столбцах бесконечное малороссийское

стихотворение, по случаю, не помню, по какому именно случаю, – помню только, что отвратительная и подлая лесть русскому оружию. Ба, думаю себе, не мой ли это приятель так отличается? Смотрю, действительно он, А. Чужбинский»[3, с. 44].

Міркуючи над мотивами, що спонукали поетів до настільки відмінної рецепції один одного, виокремлюємо принаймні декілька. По-перше, знаковість постаті Кобзаря. Тарас Шевченко справді був особливою людиною для свого часу. Він – це жива епістема доби. Не даремно Олександр Афанасьєв вказував, що «Кобзар» Тараса Шевченка спонукав «стремление к национальной литературе». Звідси й особливе ставлення до поета, в якому не могло бути місця критиці. Афанасьєв-людина створює ідеалізований спогад про товариша, виправдовує навіть ті риси, які йому не зрозумілі, печалиться, коли наштотується на холод і неприйняття. Чужбинський-поет, як і більшість поетів шевченківської і пошевченківської епохи, обирає для себе Кобзаря як орієнтир і еталон (звідси схожість інтонації, образності, і не тільки, в поезіях українською мовою). У свою чергу, припускаємо, що й Шевченко усвідомлював свою вагомість. Це дозволяло бути зверхнім і іронізувати навколо «самоваронатхнення».

По-друге, зіткнення двох національно-світоглядних систем – української та імітованої української. Росіянин Олександр Афанасьєв, обравши українське псевдо – Чужбинський, однак залишився «людиною імперії», тому для нього є цілком адекватним уславлення російської зброї. А це зовсім не вписувалося в систему координат поета-українця, який розумів усе зло колоніальної залежності. Та будемо обережні, бо маємо пам'ятати, що, з одного боку, саме Афанасьєв як ніхто вловив національний стрижень Кобзаря, з іншого – сам Шевченко не уник зараження імперським злом (підтвердженням є його російськомовні тексти, тай саме ведення щоденника імперською мовою).

По-третє, обставини написання споминів та щоденника. Олександр Афанасьєв-Чужбинський писав справді «спомини» про людину, якої вже не

було серед живих. Тому до пієтету додався ще й принцип – «про покійного тільки добре». Тарас Шевченко взявся за «Журнал» у засланні, в період екзистенційно складний, сповнений розчарувань. Звідти й надмірно жорстка рецепція. Отримавши гроші від друга Лазаревського, він принагідно згадує своїх боржників, а серед них і Афанасьєва.

Отже, стосунки між Олександром Афанасьєвим-Чужбинським і Тарасом Шевченком були непрості й неоднозначні. Можемо говорити про захоплення Олександра Степановича Кобзарем або про пізнішу неприязнь Шевченка до свого колишнього «приятеля». Але, на нашу думку, варто усвідомлювати, що першопричиною амбівалентності цих взаємин став не тільки особистий вимір, а та суспільно-політична система, в якій жили поети. Недаремно, у тому ж «Журналі» Тарас Шевченко зазначив: «Я уверен, что если бы Афанасьев не был прежде уланом, он мог бы писать стихи без помощи самовара, и мы бы с ним расстались иначе» [3, с. 45].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев-Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченко // А. Афанасьев-Чужбинский. – К.: Дніпро, 1998. – С. 101–123.
2. Українські поети-романтики: Поетичні твори. – К.: Наукова думка, 1987. – 592 с.
3. Шевченко Т. Г. Журнал / Т. Г. Шевченко. – К., 1954. – 251 с.